

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
۷	فصل اول: کلیات
۷	دولت چیست؟
۷	معانی و کاربردهای گوناگون واژه دولت
۱۰	وجه تمایز دولت و حکومت
۱۱	معنای دولت در این درس
۱۲	دولت اسلامی چیست؟
۱۴	دولت حق و دولت محقق
۱۴	دولت خلافت
۱۶	دولت امامت
۱۶	اجزاء سه گانه دولت
۱۶	۱. جمعیت و الگوی اهل قلم و اهل شمشیر
۲۰	۲. سرزمین و الگوی جغرافیای سیاسی
۲۶	۳. حکومت‌کنندگان و الگوی تحلیل سکه، لقب و خطبه
۳۶	فصل دوم: رهیافتها و نظریه‌های متناسب
۳۶	نظریه شیوه تولید آسیایی یا استبداد شرقی
۳۷	کلیات نظریه
۴۱	ارزیابی توان نظریه
۴۳	نظریه سیستمها
۴۳	کلیات نظریه
۴۹	توان نظریه سیستمی

۴۹	نظریه سیستمها و مطالعه موردی امپراتوری عثمانی
۵۲	نظریه ماکس وبر
۵۲	کلیات نظریه
۵۸	توان نظریه در تحلیل تحول دولت
۶۱	نظریه پاره‌تو
۶۱	کلیات نظریه
۶۵	توان نظریه در تحلیل تحول دولت در ایران و اسلام
۶۷	نظریه ابن خلدون
۶۷	تشبیه ارگانیک و عمر دولتها
۷۳	خلقیات حکومت‌کنندگان در مراحل گوناگون
۷۵	مفهوم عصیبت
۸۳	فصل سوم: ساخت سیاسی دوره جاهلی
۸۳	ساخت بی‌دولت و موانع آن
۸۳	۱. مانع جغرافیایی
۸۴	۲. مانع عقیدتی
۸۴	۳. پیوندهای نسبی و انشعابات مستمر
۸۴	۴. عصیبت قبیلگی
۸۵	۵. فقدان دشمن و تهدید خارجی
۸۷	قبیله و ساخت جاهلی
۸۷	۱. واحد اجتماعی و سیاسی قبیله
۸۸	۲. قبیله و سرزمین
۸۹	۳. قبیله و سنت نیاکان
۹۰	۴. فردیت و ارزشهای قبیله‌ای
۹۰	۵. قبیله؛ هویت‌سازی و غیریت‌سازی
۹۱	۶. جایگاه شیخ قبیله
۹۳	۷. حاکمیت زور بر حق
۹۳	۸. روابط «بین‌قبایلی»
۹۴	قبیله قریش و ساخت جاهلی
۹۴	۱. بیت‌الله الحرام

صفحه	عنوان
۹۵	۲. موقعیت تجاری مکه
۹۵	۳. شکسته شدن سد مأرب
۹۶	۴. سایر برتریها
۹۹	فصل چهارم: ساخت دولت نبوی
۹۹	سنت قبیله و عقیده نبوی
۱۰۰	۱. کثرت‌گرایی
۱۰۰	۲. انذار به بستگان نزدیک
۱۰۲	۳. برخورد متفاوت
۱۰۲	۴. شیوخ و رؤسای قبایل و پخش سلسله‌مراتبی
۱۰۳	۵. قریش و پخش سلسله‌مراتبی
۱۰۳	صحیفه و قبیله در مدینه‌النبی
۱۰۴	۱. حفظ ساخت قبیله‌ای
۱۰۵	۲. ادغام قبایل در امت واحد
۱۰۷	۳. برخورد گزینشی با ارزشهای قبیله‌ای
۱۰۹	۴. خصوصیت جمعی غیرقبیله‌ای
۱۱۰	عناصر دولت‌ساز
۱۱۰	۱. بنای مسجد
۱۱۱	۲. اخوت و همراهی در ایمان
۱۱۵	۳. هجرت
۱۱۶	۴. نهادسازی و تعیین کارگزاران
۱۱۷	۵. اطاعت سیاسی
۱۱۸	۶. پدیده منافقان
۱۱۸	سیاست خارجی دولت مدینه
۱۱۸	۱. جبهه داخلی: یهودیان و منافقان
۱۱۹	۲. جنگ بین مکه و مدینه
۱۲۰	۳. دعوت اسلامی در داخل و خارج شبه‌جزیره
۱۲۱	فصل پنجم: ساخت دولت خلفای راشدین
۱۲۱	مشخصات کلی

صفحه	عنوان
۱۲۱	۱. بحران جانشینی
۱۲۱	۲. قطع جریان وحی
۱۲۲	۳. شیوه انعقاد خلافت
۱۲۲	۴. نسب متعدد خلفای راشدین
۱۲۳	۵. دموکراسی قبیله‌ای یا حکومت نخبگان
۱۲۳	خلافت ابوبکر؛ سقیفه، قبیله و قریش
۱۲۴	۱. نظریه ابن خلدون و نقد آن
۱۲۶	۲. سنت تقسیم مناصب قبیله‌ای و عدم اجتماع نبوت و امامت
۱۲۹	۳. ابوبکر و ساختار قبیله‌ای
۱۳۰	عمر و قبیله‌گرایی
۱۳۲	نظام اداری و نظام سیاسی: تشکیلات اداری
۱۳۲	۱. دیوان
۱۳۲	۲. کارکرد اصلی این نهاد
۱۳۳	۳. طبقات عطاگیران
۱۳۴	۴. تبعات تشکیل دیوان
۱۳۴	اندیشه‌ها و جریانهای فکری
۱۳۵	عثمان
۱۳۶	۱. تحلیل قبیله‌ای روی کار آمدن عثمان
۱۳۶	۲. عثمان و زمامداری بنی‌امیه
۱۳۹	۳. قبایل دوگانه دارای عصبیت قوی و ضعیف
۱۳۹	۴. شورش علیه عثمان و تحلیل قبیله‌ای و اسلامی آن
۱۴۳	امام علی (ع)، ارزشهای قبیله‌ای و ارزشهای اسلامی
۱۴۵	امام علی (ع) و مبارزه با قبیله‌گرایی
۱۴۶	فصل ششم: ساخت دولت امویان
۱۴۶	مشخصات کلی
۱۴۶	دلایل روی کار آمدن امویان
۱۴۷	۱. واگذاری منطقه شام به معاویه از سوی عمر
۱۴۷	۲. خلافت عثمان
۱۴۸	۳. قتل عثمان

۱۴۸	۴. ضعف سپاهیان عراق
۱۴۹	۵. شخصیت معاویه
۱۵۰	۶. جمع‌بندی؛ تحلیل ابن‌خلدون
۱۵۱	تحولات ساختی و ابعاد آن
۱۵۱	۱. تحول ساخت خلافت به سلطنت
۱۵۳	۲. دگرگونی در روش تعیین خلیفه
۱۵۴	۳. دگرگونی در روش زندگی شخصی خلفا و حاکمان
۱۵۵	۴. پایان آزادی و آغاز خفقان و وحشت
۱۵۵	۵. پایان استقلال قوه قضاییه و نابودی اصل برتری قانون
۱۵۶	۶. خاتمه حکومت شورایی
۱۵۶	۷. ظهور مجدد عصبیتهای قومی و قبیله‌ای
۱۵۷	۸. دگرگونی در غایت و هدف دولت
۱۵۷	۹. عنصر پیشگویی یا پیش‌بینی
۱۵۸	۱۰. ضعفهای معاویه و اقدامات ساختارساز وی در این زمینه
۱۶۲	تحول درون‌قبیله‌ای از سفیانی به مروانی
۱۶۴	وقایع ساختاری دوره مروانیان
۱۶۶	نظام و تشکیلات اداری
۱۶۷	۱. دیوان جند
۱۶۷	۲. دیوان رسائل و کتابت
۱۶۸	۳. دیوان خاتم
۱۶۸	۴. دیوان برید
۱۶۹	۵. دیوان خراج
۱۶۹	جریانهای اندیشه‌ای در دوره اموی
۱۶۹	۱. اندیشه‌های «تأمین‌کننده» مشروعیت آنان
۱۷۰	۲. اندیشه‌های تخریب‌کننده
۱۷۱	علل فروپاشی امویان
۱۷۱	۱. اپوزیسیون دارای جهت‌گیری دینی
۱۷۳	۲. قبیله و فروپاشی
۱۷۶	۳. بدعت ولایت‌عهدی دو نفره
۱۷۶	۴. کارگزاران دولت و قبیله

صفحه	عنوان
۱۷۷	۵. عصبيت قومی عرب‌گرایی و فروپاشی
۱۷۹	۶. اقدامات اصلاحی عمر بن عبدالعزیز
۱۸۰	۷. عصبيت مدعی بنی عباس یا عباسیان
۱۸۱	۸. وزن متغیرات چندگانه
۱۸۲	فصل هفتم: ساخت دولت عباسیان
۱۸۲	مشخصات کلی
۱۸۳	دلایل روی کار آمدن عباسیان
۱۸۶	تحولات ساختی و ابعاد آن
۱۸۹	دوره اول: دوره نفوذ ایرانیان
۱۹۵	دوره دوم: دوره نفوذ ترکان عراقی
۱۹۶	۱. زوال عصبيت عباسیان و توجه به عصبيت ترکی جانشین
۱۹۹	۲. پیامدهای سیاسی سیطره ترکان عراقی
۲۰۳	دوره سوم: دوره نفوذ آل بویه
۲۰۳	۱. مشخصات کلی
۲۰۴	۲. دلایل روی کار آمدن و تسلط بر خلافت
۲۰۷	۳. خلیفه سنی و امیرالامرایب یا پادشاه شیعی
۲۰۹	۴. فرضیه‌های عدم انحلال خلافت عباسیان
۲۱۲	۵. آل بویه، شیعیان و چالشها
۲۱۳	۶. فروپاشی آل بویه و دلایل آن
۲۱۸	دوره چهارم: خلافت عباسیان در عصر سلجوقیان (۴۴۷-۵۹۰ ق.).
۲۱۸	۱. مشخصات کلی
۲۱۸	۲. روی کار آمدن سلجوقیان
۲۱۹	۳. تحولات این دوره
۲۲۱	۴. رابطه خلیفه و سلطان سلجوقی
۲۲۵	دوره پنجم: دوره بازگشت قدرت عباسیان (۵۹۰-۶۵۶ ق.).
۲۲۶	جریانهای اندیشه سیاسی در دوره عباسیان
۲۳۱	تشکیلات و نهادهای دوره عباسیان
۲۳۲	۱. نهاد خلافت
۳۳۳	۲. نهاد وزارت

صفحه	عنوان
۲۳۵	۳. تشکیلات شبکه‌ای مدارس
۲۳۵	۴. نهاد و مؤسسه قضایی
۲۳۷	۵. نهاد ارتش (جیش)
۲۳۸	۶. تنظیم دیوانها یا وزارتخانه
۲۴۰	عناصر گریز از مرکز و تشکیل دولتهای محلی
۲۴۳	۱. دوره حکومتهای محلی در شرق خلافت عباسی
۲۴۴	۲. تشکیل دولتهای محلی در غرب خلافت
۲۴۵	خلیفه و سلطان
۲۵۴	فصل هشتم: سخن آخر: مقدمه‌ای بر تئوریزه کردن و تدوین چهارچوب مفهومی
۲۶۲	ضمائم
۲۶۷	منابع و مأخذ
۲۷۳	فهرست نامها و اصطلاحات

شیفته آن باش که دستها و انگشتان تو
مطالب سودمند و نیکی بنویسند که در این
دنیای فریبنده، یادگاری نیک از تو به جای
ماند، زیرا روز رستاخیز و هنگام روبه‌رو
شدن انسان با فرمان برانگیختن و
حشرونشر، همه کردارهایش از جمله
نوشته‌ها] در پیش او نمودار می‌شود.
ابن خلدون، مقدمه

مقدمه

در تدوین کتاب درسی حاضر، کوشش به عمل آمده تا ویژگیهای یک متن آموزشی رعایت شود. هدف آن است که معطوف به یافته‌ها و پژوهشهای دیگران و جمع‌آوری گوهر و عسل اندیشه صاحب‌نظران، عصاره آن به دانش‌پژوهان عرضه شود. غرض اساسی یک متن آموزشی ارائه یک تز و ایده یا نظریه صددرصد بدیع از سوی نویسنده نیست، هر چند به هر تقدیر می‌تواند حاوی رگه‌هایی از نوآوری باشد. نویسنده می‌کوشد تا «مظروف» و محتوای اندیشه را در متناسب‌ترین «ظرفها» که همان چهارچوب نظری، رهیافتها و تئوریهاست، قالب‌ریزی و به مخاطبان عرضه کند. بنابراین نوآوری یک کتاب درسی بیشتر در «ظرف» و شیوه عرضه و قالب‌ریزی مواد خام و مظروف است. قالب‌ریزی سلولی مطالب (سلول‌گرایی) از ویژگیهای این متن است تا بدین ترتیب ارائه آن از سوی استاد، یا فهم و ماندگاری آن برای دانشجو به‌طور سیستماتیک صورت گیرد و در عین حال ظرفیت انعطاف‌پذیری در هر سلول بالا رود. هر چند طرح پرسشها و محورهای در انتهای هر فصل به جنبه‌های آموزشی یک متن می‌افزاید، از این کار خودداری شد؛ زیرا عناوین اصلی و فرعی و چند درجه‌ای متن و فهرست مطالب می‌تواند به مثابه یک پرسش تلقی شود و حتی بارم‌بندی دقیق آن به خوبی تنظیم شود. فهرست مطالب نیز خود نقشه

راهنمای خواننده است تا در پیچ و خم مطالب دچار حیرت نشود. «دولت» در جهان اسلام و ایران چه فرایندی را طی کرده است؟ چه لایه‌هایی در دوره‌های اعراب، ایرانیان و ترکان و مغولان و در طول زمان بر روی این پدیده کشیده شده است؟ تعامل نژادهای مسلمان سه‌گانه عربی، ایرانی و ترکی و دیالکتیک اندیشه‌ها و واقعیتها در جهان اسلام چگونه رقم خورده است؟ دولتها چگونه فرو می‌پاشند؟ سازوکارها و فرایندهای این فروپاشی چیست؟ اینها پرسشهایی است که نویسنده و خواننده در جستجوی پاسخی برای آنها.

مزایا و فواید درس

با توجه به تاریخی بودن این دولتها که در یک فاصله زمانی طولانی ۱۴۰۰ ساله و در حوزه وسیع جغرافیایی جهان اسلام پا به عرصه وجود گذاشته‌اند، ممکن است این پرسش طرح شود که مطالعه روایت پروسه تولد و مرگ این دولتها چه سودی دربر دارد. طرح این پرسش در آغاز کتاب، موضوعی اساسی است. به‌ویژه که توجیه دقیق و منطقی آن موجب می‌شود تا دانش‌پژوه و خواننده ارجمند در پیچ و خم و پیچیدگی تجزیه و تحلیل دولتها آن را رها نکند و وی را به همراهی، تشویق و به تفکر و همراهی با مؤلف راغب کند. شاید بتوان چکیده‌وار این فواید را به شرح ذیل برشمرد.

۱. تصویرپردازی کل. با این بررسی دانشجو می‌تواند یک تصویر کلی از تحولات دولتها در فاصله زمانی چهارده قرن را در یک سریال و مجموعه چند قسمتی که از سوی استاد ارائه می‌شود، به‌طور یکجا ملاحظه کند و یا در واقع به گونه‌ای دست به عمل انتزاعی (abstract) بزند و بر فراز نظامها و دولتهای سیاسی یک دوره بسیار طولانی و در سرزمینهای گسترده حرکت کند و خط سیر جریان گذشته و حال آنها را از دریچه‌ای وسیع‌تر در آن واحد، مشاهده و احیاناً چشم‌اندازی از خط سیر این دولتها در آینده را در پیش روی خویش به تصویر کشد. با این تفکر انتزاعی دست به آینده‌نگری زند. به‌ویژه آنکه این آینده‌بینی به گونه‌ای

اعجاز‌آمیز بر رفتار سیاسی ما در حال تأثیر می‌گذارد. آینده‌آنی نیست که رخ می‌دهد، بلکه آنی است که ما اراده می‌کنیم که رخ دهد. بنابراین تصویر و پیش‌بینی ما از آینده بر رفتار سیاسی ما سایه می‌افکند و آن را متأثر می‌سازد.

۲. آرامش فکری. از محاسن دیگر این تفکر انتزاعی در بررسی دولتها این است که انسان وقتی در یک نگاه انتزاعی و از طریق یک هواپیمای اوج گرفته و یا از دریچه‌ای وسیع و ژرف به حوادث و به فراز و فرود دولتها و سلسله‌ها می‌نگرد، نگاهش اوج می‌گیرد و به نوعی «سعه صدر» دست می‌یابد. این موضوع به‌ویژه برای دانش‌پژوه علوم سیاسی و تاریخ نوعی آرامش فکری و قلبی ایجاد می‌کند. زیرا در حقیقت این رشته‌ها، رشته‌های استرس‌زا و از مصادیق بارز مشاغل سخت و زیان‌آور است.

۳. عبرت آموزی و تکیه بر تجارب گذشتگان. مفروض این است که دولتداری و کشورداری دارای قواعدی است. استخراج و تئوریزه کردن این قواعد و عبرت‌آموزی از آن می‌تواند یکی از ثمرات بررسی تحول دولتها در جهان اسلام و ایران باشد. دولتمردان و نخبگان ابزاری می‌توانند بر یافته‌های آن و شناخت دلایل صعود یا شکوفایی نزول یا انحطاط و فروپاشی دولتها، هم دولت خویش را ماندگار سازند و هم به اعتلای جایگاه دولت خود در عرصه نظام بین‌الملل کمک کنند. ما تاریخ گذشته را برای تفریح و تفنن و فدا کردن حال خویش نمی‌خوانیم بلکه با آموختن تاریخ، زمان حال را همچون پلی جهت اتصال به آینده به کار می‌گیریم. این ظرافت در معنای واژه لغوی «عبر» یا عبرت نهفته است. عبر به معنای گذر و حرکت است نه ایستادن و در جا زدن. همان‌سان که شاعر می‌گوید:

هان ای دل عبرت‌بین از دیده نظرکن هان

ایوان مدائن را آینه عبرت دان

برقراری دولت جمهوری اسلامی متعاقب انقلاب اسلامی ایران ضرورت بازگشایی پرونده دولتهای گذشته را دو چندان کرده است. شناخت دقیق این دولتها با رهیافت جامعه‌شناختی سیاسی برای جمهوری اسلامی بسیار سودمند است.

این دولت نیز در امتداد و توالی آنها قرار گرفته است و منادی احیای تمدن اسلامی و ارائه مدلی از توسعه در قرن بیست و یکم است. به همین سبب می‌تواند بر دستاوردهای تجارب آنها تکیه کند و از رفتن به راههای ناموفق و بن‌بست دولتهای گذشته اجتناب ورزیده، با سکو قرار دادن آن گذشته، راه حال و آینده خود را شناسایی کند؛ چرا که گفته‌اند گذشته چراغ راه آینده است و هر ملتی که از تجارب تاریخی درس نگیرد محکوم به تکرار آن تجارب است:

آنکه ناموخت از گذشت روزگار باز ناموزد ز هیچ آموزگار

۴. **هویت‌شناسی.** یکی دیگر از مزایای این درس شناخت هویت و شخصیت ملی-تاریخی ماست. امروزه در عصر پروسه جهانی شدن یا پروژه جهانی سازی، شناخت این خود تاریخی و ترسیم خطوط هویت و غیریت از عوامل اساسی حیات ملت‌هاست. شخصیت ملی ما محصول انباشت تک تک دولتها، سلسله‌ها و تعامل دولتهای مرکزی و محلی و حتی تهاجم اقوام مهاجم گوناگون عرب، ترک و مغول یا متفقین است. هر یک از آنان با ورودشان لایه‌ای بر لایه‌های شخصیت ملی ما افزودند. هر چند فرجام آن چیزی جز غلبه فرهنگ غنی ایرانی بر اقوام مهاجم و ذوب کردن آنان در عنصر ایرانی نبوده است.

۵. **فهم دقیق‌تر اندیشه سیاسی.** اندیشه‌های سیاسی هر دوره محصول هم‌رزی واقعیات عینی و افکار آرمانهای بازیگران است. اندیشه سیاسی متفکران در پیوند تنگاتنگ با محیط و مشکلات زمانه است. با شناخت محیط هر اندیشمند، راه فهم آن اندیشه آسان می‌گردد. چرا که اندیشه سیاسی پاسخی به مشکلات خاص و عام محیط است و اندیشمند در رودخانه حوادث زمان خود پرتاب شده است. به‌طور مثال فهم اندیشه سیاسی غزالی، خواجه نظام‌الملک طوسی، خواجه نصیرالدین طوسی بدون بررسی اجمالی تاریخ دولت عباسیان دشوار است. بنابراین به گونه‌ای مبنایی، یافته‌های این درس، در درس «اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران» بسیار سودمند واقع خواهد شد. فراتر از آن یکی از سؤالات ماندگار

و همیشگی^۱ اندیشه سیاسی جستجوی علل ثبات و فروپاشی دولت‌ها، نظام‌ها و سلسله‌هاست. به همین سبب می‌توان موضوع این کتاب را باگرایش اندیشه شناختی دنبال کرد. سؤال اصلی این است که علل فراز و فرود دولت‌ها، سلسله‌ها و گفتمان‌ها چیست. این مباحث می‌تواند ترکیبی از رهیافت تاریخی-اندیشه‌ای را دربر داشته باشد. در تحلیل علل شناختی تحول دولت‌ها دلایل و زمینه‌های فکری در کنار عوامل و زمینه‌های عینی نقشی تعیین‌کننده برعهده دارد. در تألیف این کتاب، شماری از دوستان، همکاران، دانشجویان نکته‌سنج و نقاد و استادان ارجمند مساعدت داشته‌اند که متأسفانه ذکر نام همه آنان در اینجا امکان‌پذیر نیست. از آقای دکتر محمد غفوری که با اختصاص وقت زیاد تذکرات ارزشمندی را برایم به یادگار گذاشتند؛ از دکتر محمد سپهری و سرکار خانم شهره روغنی که دیدگاه‌های خود را در باب طرح ارائه کردند؛ از جناب آقای محمد میرزاخانی که در ویراستاری ادبی متن کوشیدند و سرکار خانم آفاق عابدینی که بر این امر نظارت داشتند؛ از سرکار خانم راحله عزیزی و سرکار خانم مریم سمیاری که با زحمت حروف‌چینی دقیق اثر و سرکار خانم منصوره مستوفی کارشناس گروه علوم سیاسی که با پیگیری‌های مستمر در تولید این اثر مشارکت داشته‌اند و نیز از سایر افرادی که به قدر مثال و ذره‌ای در خلق این کار و نقاط قوت آن شرکت داشته‌اند و نامشان در اینجا نیامد، صمیمانه سپاسگزارم. آشکار است که نقایص و کاستی‌های کار از نویسنده است.

ابراهیم برزگر

دانشیار دانشکده حقوق و علوم سیاسی

دانشگاه علامه طباطبائی